ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

MA'LUMOTLAR BAZASI TUSHUNCHASI VA UNING ZARURATI

Zokirov Sanjar Ikromjon o`g`li
Farg'ona davlat texnika universiteti ATT fakulteti dotsenti.
Zokirjonov Abrorbek Qodirjonovich
Xidiraliyev Sherzodbek Qodirali o'g'li
Dilnura Xamidova Sharobiddin qizi
Farg'ona davlat texnika universiteti
Kompyuter injinering yo'nalishi 2-kurs talabalari

Annotatsiya. Bugungi tez rivojlanayotgan raqamli jamiyatda ma'lumotlarni to'g'ri saqlash, qayta ishlash va ulardan samarali foydalanish har bir sohaning ajralmas qismiga aylanmoqda. Ayniqsa, axborot texnologiyalari bilan shug'ullanayotgan mutaxassislar uchun ma'lumotlar bazasini chuqur o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola ma'lumotlar bazasi tushunchasining mazmuni, uning asosiy vazifalari hamda zamonaviy axborot tizimlaridagi o'rni haqida batafsil ma'lumot beradi. Shuningdek, ma'lumotlar bazasining an'anaviy ma'lumot saqlash usullariga nisbatan ustun jihatlari, uni qo'llash zaruriyati va turli sohalardagi qo'llanilish misollari yoritib o'tiladi. Mazkur maqola ma'lumotlar bazasi fanining amaliy ahamiyatini ochib berish bilan birga, uni samarali tashkil etishning asosiy tamoyillarini tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: ma'lumotlar bazasi, axborot tizimi, relatsion model, ma'lumotlarni saqlash, ma'lumotlarni qayta ishlash, SQL, normalizatsiya, ERdiagram, ma'lumotlar tuzilmasi, samaradorlik, ma'lumotlar xavfsizligi, ma'lumotlar yaxlitligi, DBMS (MBBT), raqamli texnologiyalar.

Annotation. In today's rapidly developing digital society, the correct storage, processing, and efficient use of data have become an essential part of every field. In particular, for specialists engaged in information technologies, gaining a deep understanding of databases carries significant importance. This article provides detailed information about the concept of a database, its main functions, and its role within modern information systems. In addition, it highlights the advantages of databases compared to traditional data-storage methods, the necessity of using them, and examples of their application in various sectors. This article not only reveals the practical importance of database systems but also helps in understanding the fundamental principles of organizing them effectively.

Keywords:database, information system, relational model, data storage, data processing, SQL, normalization, ER diagram, data structure, efficiency, data security, data integrity, DBMS, digital technologies.

Аннотация: В современном быстроразвивающемся цифровом обществе правильное хранение, обработка и эффективное использование данных становятся неотъемлемой частью любой сферы. Особенно важно глубокое изучение баз данных для специалистов, работающих в области информационных технологий. В данной статье подробно рассматривается понятие базы данных, её основные функции и роль в современных информационных системах. Кроме того, освещаются преимущества баз данных по сравнению с традиционными методами хранения данных, необходимость их применения, а также приводятся примеры использования в различных областях. Эта статья раскрывает практическое значение дисциплины «Базы данных» и помогает понять основные принципы их эффективной организации.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Ключевые слова: база данных, информационная система, реляционная модель, хранение данных, обработка данных, SQL, нормализация, ER-диаграмма, структура данных, производительность, безопасность данных, целостность данных, СУБД (DBMS), цифровые технологии.

KIRISH.

Hozirgi globallashuv jarayonida dunyodagi axborot hajmi har kuni keskin oshib bormoqda. Turli sohalarda — ta’lim, tibbiyot, bank, sanoat, transport, ijtimoiy tarmoqlar va internet xizmatlarida — ulkan miqdordagi ma’lumotlarni tartibli saqlash va tezkor qayta ishlash ehtiyoji tug‘iladi. Ana shunday vaziyatda **ma’lumotlar bazasi (MB)** tushunchasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ma’lumotlar bazasi — bu kompyuter xotirasida ma’lum bir tartibda tashkil etilgan, o‘zaro bog‘langan ma’lumotlar jamlanmasi bo‘lib, unga kirish, uni boshqarish, yangilash va nazorat qilish maxsus dasturiy ta’minot orqali amalga oshiriladi. Ma’lumotlar bazasining asosiy maqsadi — katta hajmdagi ma’lumotlarni samarali boshqarish, ularning izchilligi va xavfsizligini ta’minlashdir. Ma’lumotlar bilan ishlashning dastlabki usullari oddiy fayllar orqali amalga oshirilgan. Biroq ma’lumotlar hajmi ortgani sari fayl tizimlari o‘zining kamchiliklari — takroriylik, izchillikning buzilishi, xavfsizlik pastligi, qidiruvning sekinligi kabi muammolarni keltirib chiqardi. Shuning uchun ma’lumotlar bazasi tushunchasi paydo bo‘ldi va bugungi kunda har bir yirik axborot tizimining asosi sifatida e’tirof etiladi.

Ma’lumotlar bazasining asosiy vazifasi — katta hajmdagi ma’lumotlarni samarali saqlash, ularni tezkor izlash, yangilash va himoya qilishdir.

Ma’lumotlar bazasining asosiy xususiyatlari:

Tartibli saqlash. Ma’lumotlar bazasida ma’lumotlar jadval ko‘rinishida, ya’ni strukturali holda saqlanadi. Har bir jadval ma’lum bir obyekt yoki hodisa haqida ma’lumotni o‘z ichiga oladi.

Ma’lumotlarning yaxlitligi (integrity). Bazadagi ma’lumotlar to‘g‘ri, aniq va izchil bo‘lishi kerak. Bu, masalan, biror foydalanuvchi ma’lumotlarini qayta kiritishda xatolik bo‘lmasligi yoki qarama-qarshi ma’lumotlar bo‘lmasligini anglatadi.

Ma’lumotlarning izchilligi. Bazada saqlanayotgan barcha ma’lumotlar bir-biriga mos kelishi kerak. Masalan, mijozning shaxsiy ma’lumotlari va uning bank hisob raqami bir xil tizimda to‘g‘ri bog‘langan bo‘lishi zarur.

Ma’lumotlar xavfsizligi. Bazadagi ma’lumotlar ruxsatsiz kirishlardan, yo‘qotishdan yoki o‘zgartirishdan himoyalangan bo‘lishi lozim. Bu uchun foydalanuvchilarning kirish huquqlari va parol tizimlari mavjud.

Ma’lumotlar ustida samarali boshqaruv: Ma’lumotlar bazasi
foydalanuvchilarga ma’lumotlarni qo‘shish, o‘zgartirish, o‘chirish, qidirish kabi operatsiyalarni oson va tez bajarish imkonini beradi.

Ma’lumotlar bazasining tuzilmasi:

Ma’lumotlar bazasi quyidagi elementlardan tashkil topadi:

Jadvallar (tables): Ma’lumotlar bazasining asosiy birliklari bo‘lib, ular satrlar (yozuvlar) va ustunlardan (atributlar) iborat. Yozuvlar (records): Jadvaldagi har bir satr alohida obyekt yoki hodisani ifodalaydi. Maydonlar (fields): Jadval ustunlari bo‘lib, har bir yozuvning xususiyatlarini ko‘rsatadi. Kalitlar (keys): Ma’lumotlarni birlashtirish va identifikatsiya qilish uchun ishlatiladi. Masalan, asosiy kalit (primary key) jadvaldagi har bir yozuvni noyob qilib belgilaydi. Bog‘lanishlar

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

VOLUME-5, ISSUE-12

(relations): Jadvallar orasidagi mantiqiy bog‘lanishlarni ifodalaydi, bu esa murakkab ma’lumotlar bazasining samarali ishlashini ta’minlaydi.

Ma’lumotlar bazasining asosiy vazifalari:

Ma’lumotlarni yig‘ish va saqlash: Turli manbalardan kelgan ma’lumotlarni yagona tizimda to‘plash.

Ma’lumotlarni boshqarish: Ma’lumotlar ustida oson va tez amallar bajarish (qo‘shish, o‘zgartirish, o‘chirish, qidirish).

Ma’lumotlarning yaxlitligini ta’minlash: Ma’lumotlar bazasida xatoliklar va nomuvofiqliklarni kamaytirish.

Ma’lumotlarni xavfsizligini ta’minlash: Foydalanuvchi huquqlarini boshqarish, ma’lumotlarni himoyalash.

Ma’lumotlardan samarali foydalanish: Hisobotlar tayyorlash, tahlil va qaror qabul qilish jarayonlarini qo‘llab-quvvatlash.

Relatsion ma’lumotlar bazasi modeli — bu ma’lumotlarni matematik jihatdan jadval (relation) shaklida ifodalovchi va boshqaruvchi modeldir. Ushbu model 1970-yilda **Edgar F. Codd** tomonidan taklif qilingan va bugungi kunda eng keng tarqalgan ma’lumotlar bazasi modeli hisoblanadi.

Relatsion modelning asosiy tamoyili shundaki, ma’lumotlar **jadval** ko‘rinishida saqlanadi. Har bir jadval ma’lum bir mavzuga (obyektga yoki hodisaga) oid ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Jadvalning satrlari (yoki yozuvlari) — obyektlarning individual ma’lumotlari, ustunlari (maydonlari) esa obyektning xususiyatlari (atributlari) hisoblanadi.

Relatsion modelning asosiy elementlari Jadval (Relation). Jadval — bu ma’lumotlarning ikki o‘lchovli massividir, satrlar va ustunlardan tashkil topgan. Har bir jadval o‘zining nomi bilan ataladi va ma’lumotlarni aniq mavzuda saqlaydi (masalan, “Talabalar”, “Kitoblar”).

Yozuv (Tuple) **.** Har bir jadvaldagi satr — bu ma’lumotlarning bir to‘liq to‘plami bo‘lib, u bitta obyekt haqida ma’lumot beradi. Masalan, talaba jadvalidagi har **bir satr bitta talabaning shaxsiy ma’lumotlari (ismi, familiyasi, tug‘ilgan sanasi va boshqalar).**

Atribut (Attribute) . Jadval ustunlari atribut deb ataladi. Har bir atribut ma’lumotning ma’lum bir xususiyatini ifodalaydi (masalan, “Ism”, “Yosh”, “Manzil”).

Kalit (Key). Kalit — bu jadvaldagi har bir yozuvni noyob aniqlovchi atribut yoki atributlar to‘plami. Eng ko‘p ishlatiladigan kalit — asosiy kalit (primary key). Misol uchun, “Talabalar” jadvalida talabaning ID raqami asosiy kalit bo‘lishi mumkin.

Bog‘lanishlar (Relationships). Relatsion modelda jadvallar o‘zaro kalitlar orqali bog‘lanadi. Masalan, “Talabalar” jadvali bilan “Kurslar” jadvali “TalabaID” kaliti yordamida bog‘lanishi mumkin.

Bu bog‘lanishlar yordamida murakkab so‘rovlar va hisobotlar tuzish mumkin.

Relatsion modelning afzalliklari

Soddalik va tushunarlilik. Ma’lumotlar jadval ko‘rinishida bo‘lgani uchun uni tushunish va boshqarish oson.

Ma’lumotlarni izchillik va yaxlitlikda saqlash. Normalizatsiya yordamida ma’lumotlarning takrorlanishi kamaytiriladi, bu esa xatoliklarni bartaraf etadi.

Moslashuvchanlik. Yangi ma’lumotlar qo‘shish yoki mavjudlarini o‘zgartirish oson.

SQL tilining qo‘llanilishi

Ma’lumotlar bazasini boshqarish uchun standart so‘rovlar tili (SQL) ishlatiladi, bu esa tizim bilan interaktiv ishlash imkonini beradi.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Murakkab so‘rovlarni bajarish imkoniyati. Turli jadvallarni bog‘lab, murakkab ma’lumotlar tahlilini amalga oshirish mumkin.

Relatsion modeldagi asosiy jarayonlar

Normalizatsiya — ma’lumotlarning takrorlanishini kamaytirish va bazaning samaradorligini oshirish uchun jadvallarni kerakli shaklga keltirish jarayoni. Bu ma’lumotlar yaxlitligi va samarali boshqaruvni ta’minlaydi.

So‘rovlar tuzish (Querying) — foydalanuvchilar SQL yordamida ma’lumotlarni qidirish, filtrlash, guruhlash va boshqa ko‘plab amallarni bajarishlari mumkin.

Transaktsiyalarni boshqarish — bir nechta ma’lumotlarni bir vaqtning o‘zida o‘zgartirish jarayonini boshqarish, bu esa tizimning ishonchliligini oshiradi.

TalabaID (Primary Key)	Ism	Familiya	Tug'ilgan Sana	Fakultet	Kurs
1001	Alijon	Axmedov	2001-05-12	Fizika	3
1002	Nilufar	Islomova	2000-08-25	Matematika	2

Bu jadvalda “**TalabaID**” asosiy kalit sifatida har bir talabaning noyobligini ta’minlaydi.

Ma’lumotlar bazasini boshqarish tizimi (MBBT yoki inglizcha Database Management System — DBMS) — bu ma’lumotlar bazasini yaratish, boshqarish, saqlash, yangilash va ulardan foydalanishni osonlashtiruvchi maxsus dasturiy ta’minotdir. DBMS foydalanuvchilarga ma’lumotlarni samarali boshqarish uchun qulay vositalarni taqdim etadi va ma’lumotlarning yaxlitligi, xavfsizligi hamda ishonchliligini ta’minlaydi.

DBMSning asosiy vazifalari . Ma’lumotlar bazasini yaratish va boshqarish . DBMS ma’lumotlar bazasini yaratish, unga jadvallar, maydonlar, bog‘lanishlar qo‘shish, tuzilmalarni o‘zgartirish imkonini beradi.

Ma’lumotlarni kiritish, o‘zgartirish va o‘chirish. Foydalanuvchilar DBMS orqali ma’lumotlarni qo‘shish, yangilash va o‘chirish amallarini bajarishlari mumkin.

Ma’lumotlarni qidirish va so‘rovlar bajarish. DBMS foydalanuvchilarga SQL yoki boshqa so‘rov tillari yordamida ma’lumotlarni tez va aniq qidirish imkonini beradi.

Ma’lumotlarning yaxlitligi va izchilligini ta’minlash

DBMS ma’lumotlarning mantiqiy va format jihatdan to‘g‘ri bo‘lishini nazorat qiladi, shu bilan ma’lumotlarning to‘g‘riligini saqlaydi.

Ma’lumotlar xavfsizligi va foydalanuvchi huquqlarini boshqarish

DBMS ma’lumotlarga kirish huquqlarini boshqaradi, foydalanuvchilarning faqat ruxsat etilgan ma’lumotlarga kira olishlarini ta’minlaydi.

Zaxira nusxa yaratish va tiklash**.** Ma’lumotlarning yo‘qolib ketmasligi uchun DBMS zaxira nusxalarini yaratish va kerak bo‘lganda tiklash funksiyalarini taqdim etadi. Tranzaksiyalarni boshqarish**.** DBMS tranzaksiyalarni boshqaradi — bu bir yoki bir nechta ma’lumotlar ustida bajariladigan ketma-ket amallar to‘plami bo‘lib, ular bir butun sifatida bajarilishi yoki butunlay bekor qilinishi kerak.

DBMSning asosiy turlari

Relatsion DBMS (RDBMS). Eng keng tarqalgan DBMS turi bo‘lib, ma’lumotlarni jadval

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

ko‘rinishida saqlaydi. Masalan, MySQL, PostgreSQL, Oracle Database, Microsoft SQL Server.
NoSQL DBMS . Strukturasi relatsion modelga mos kelmaydigan katta hajmdagi noaniq yoki yarim strukturali ma’lumotlarni boshqaradi. Masalan, MongoDB, Cassandra, Redis.

Obyektga yo‘naltirilgan DBMS. Ma’lumotlarni obyektlar shaklida saqlaydi, dasturlash tillaridagi obyektlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri bazaga joylashtirishga imkon beradi.

Mashhur DBMS misollari. MySQL

Ochiq kodli, bepul va web-loyihalar uchun juda mashhur. Ko‘plab kichik va o‘rta loyihalarda ishlatiladi.

PostgreSQL. Kengaytirilgan funksiyalari va yuqori barqarorligi bilan murakkab tizimlar uchun ideal.

Oracle Database. Korporativ darajadagi, katta hajmdagi ma’lumotlarni boshqarish uchun kuchli va ishonchli tizim.

Microsoft SQL Server. Asosan biznes va korporativ sohalarda keng qo‘llaniladi.

SQLite

Yengil vaznli, kichik loyihalar va mobil qurilmalarda ishlatish uchun qulay.

DBMS — bu zamonaviy axborot tizimlarining yuragi. U katta hajmdagi ma’lumotlarni xavfsiz, izchil va tezkor boshqarish imkonini beradi. DBMS orqali ma’lumotlar bilan ishlash soddalashadi, foydalanuvchilar va dasturlar uchun qulay interfeyslar taqdim etiladi, shuningdek, ma’lumotlarning xavfsizligi va yaxlitligi kafolatlanadi. Shu bois DBMS har qanday axborot tizimida muhim va ajralmas komponent hisoblanadi.

Talabalar jadvali:

TalabaID (Primary Key)	Ism	Familiya	Tug'ilgan sana	Fakultet
1001	Alijon	Axmedov	2001-05-12	Fizika
1002	Nilufar	Islomova	2000-08-25	Matematika
1003	Kamol	Rahimov	2001-12-10	Kimyo

Kurslar jadvali:

KursID (Primary Key)	Kurs nomi	O'qituvchi	Kreditlar
201	Fizika 101	J. Karimov	3
202	Matematika 101	N. Yo'ldoshev	4
203	Kimyo 101	S. Tursunov	3

Talab ava Kurslar bog’lanishi:

EnrollID (Primary Key)	TalabaID (Foreign Key)	KursID (Foreign Key)	Baholar
1	1001	201	A
2	1002	202	B+
3	1003	203	A-
4	1001	202	B

Zamonaviy jamiyatda har bir soha katta hajmdagi ma’lumotlarni ishlab chiqaradi, saqlaydi va ulardan foydalanadi. Shu nuqtai nazardan ma’lumotlar bazasi quyidagi jihatlarda zarur bo‘ladi:

Katta hajmdagi ma’lumotlarni samarali boshqarish. Kompaniyalar, universitetlar, hukumat idoralari va boshqa tashkilotlar har kuni minglab yozuvlar yaratadi.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

VOLUME-5, ISSUE-12

Ma’lumotlarni an’anaviy fayl tizimida saqlash xatoliklarni ko‘paytiradi va izlashni murakkablashtiradi. Ma’lumotlar bazasi esa katta hajmdagi ma’lumotlarni tez va samarali boshqarish imkonini beradi.

Ma’lumotlarning yaxlitligi va ishonchliligi. Ma’lumotlar bazasi orqali ma’lumotlarning takrorlanishi kamaytiriladi va ularning izchilligi ta’minlanadi.

Bu xatoliklarni kamaytiradi va qaror qabul qilish jarayonini soddalashtiradi.

Ma’lumotlarga tezkor kirish

Foydalanuvchilar va dasturlar kerakli ma’lumotni tez va aniq topa oladi.

Masalan, bank tizimlarida mijoz hisobini qidirish bir necha soniya ichida amalga oshiriladi.

Ma’lumotlarning xavfsizligi. DBMS foydalanuvchi huquqlarini boshqaradi, ma’lumotlarni ruxsatsiz kirishdan himoya qiladi.

Ma’lumotlar ustida murakkab amallarni bajarish

Hisobotlar tuzish, statistik tahlillar o‘tkazish, prognozlar qilish va boshqaruv qarorlarini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

Ma’lumotlar bazasining qo‘llanilishi. Ma’lumotlar bazasi turli sohalarda keng qo‘llaniladi. Quyida asosiy misollar keltirilgan:

Biznes va savdo. Mijozlar bazasi, mahsulotlar ro‘yxati, savdo statistikasi, inventarizatsiya va ombor nazorati.

Masalan, supermarketlar POS tizimlari orqali xaridlarni qayd qiladi va inventarizatsiyani boshqaradi.

Ta’lim sohasida. Talabalar va o‘qituvchilar ma’lumotlari, kurslar, baholar, sinov natijalari va dars jadvali.

Sog‘liqni saqlash. Bemorlar kartotekasi, tibbiy tekshiruv natijalari, dori-darmonlar inventarizatsiyasi. Shifoxonalar bemorlar tarixini DBMS orqali boshqaradi va tezkor tibbiy qaror qabul qilish imkonini beradi.

Bank va moliya. Hisob raqamlari, tranzaksiyalar tarixi, kreditlar, foiz stavkalari.

Banklar DBMS yordamida mijozlarning barcha operatsiyalarini xavfsiz va tezkor boshqaradi.

Hukumat va davlat idoralari.Fuqarolar registri, soliq ma’lumotlari, pasport va transport vositalari ma’lumotlari.

Axborot texnologiyalari va internet xizmatlari

Ijtimoiy tarmoqlar, e-commerce saytlar, onlayn xizmatlar va veb-ilovalar foydalanuvchi ma’lumotlarini DBMS orqali boshqaradi.

Ma’lumotlar bazasi zamonaviy axborot tizimlarining asosiy komponenti bo‘lib, u har qanday tashkilot va sohada ma’lumotlarni xavfsiz, tezkor va samarali boshqarishga imkon beradi. Ma’lumotlar bazasi tufayli qaror qabul qilish jarayoni soddalashadi, resurslar samarali ishlatiladi va axborotning ishonchliligi ta’minlanadi. Shu bois ma’lumotlar bazasini yaratish va undan foydalanish har bir zamonaviy tashkilot uchun zarur hisoblanadi.

Ma’lumotlar bazasi texnologiyalari zamonaviy axborot tizimlarining ajralmas qismi bo‘lib, har bir sohada ma’lumotlarni samarali boshqarish va ulardan optimal foydalanishni ta’minlaydi. Bugungi kunda raqamli jamiyat sharoitida katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlash, ularni xavfsiz saqlash, tezkor izlash va tahlil qilish zaruriyati ortib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, ma’lumotlar bazasi texnologiyalari doimiy ravishda rivojlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

VOLUME-5, ISSUE-12

1. Connolly, T., & Begg, C. (2015). Ma'lumotlar bazalari tizimlari: Dizayn, amalga oshirish va boshqarishning amaliy yondashuvi. Pearson.

2. Rob, P., & Coronel, C. (2007). Ma'lumotlar bazalari tizimlari: Dizayn, amalga oshirish va boshqarish. Cengage Learning.

3. Elmasri, R., & Navathe, S. B. (2017). Ma'lumotlar bazalari asoslari.
Pearson.

4. Coronel, C., & Morris, S. (2016). Ma'lumotlar bazalari tizimlari: Dizayn, amalga oshirish va boshqarish. Cengage Learning.

5. Silberschatz, A., Korth, H. F., & Sudarshan, S. (2010). Ma'lumotlar bazalari konseptlari. McGraw-Hill.

6. Date, C. J. (2004). Ma'lumotlar bazalariga kirish. Addison-Wesley.

7. Rajabova, D. (2025). SPECIFIC FEATURES AND FACTORS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE INNOVATIVE ENVIRONMENT IN INDUSTRIAL ENTERPRISES. Journal of Applied Science and Social Science, 1(2), 474-479.

8. Rajabova, D. (2025). SYSTEMIC PROBLEMS OF THE CURRENT STATE OF THE INNOVATION ENVIRONMENT IN INDUSTRIAL ENTERPRISES. International Journal of Artificial Intelligence, 1(3), 638-643.

9. Rajabova, D. (2025). WAYS TO IMPROVE INNOVATION ACTIVITIES IN INDUSTRIAL ENTERPRISES IN UZBEKISTAN. International Journal of Artificial Intelligence, 1(1), 604-610.

10. Rajabova, D., & Usmonova, D. (2024). BIG DATA VA IQTISODIY TADQIQOTLARDA TAHLILIY IMKONIYATLAR. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 3(15), 16-23.